

KESIM TUSHUNCHASI VA UNING SINTAKTIK TIZIMDAGI O'RNI

Maxmudova Ruxshona Eldiyor qizi

Samarqand davlat Chet tillar instituti, Sharq tillari fakulteti 4-Kurs

Gmail: rmaxmudova566@gmail.comMAQOLA
MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received: 03.04.2026

Revised: 04.04.2026

Accepted: 05.04.2026

KALIT SO'ZLAR:

kesim, sintaksis,
predikativlik, gap
bo'laklari, grammatik
kategoriya, tilshunoslik,
o'zbek tili, sintaktik
tizim, predikativ
markaz, gap strukturasi.

Mazkur ilmiy maqolada kesim tushunchasi, uning sintaktik tizimdagi o'rni va gap strukturasiidagi funksional ahamiyati lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Kesim tilshunoslikda gapning eng muhim bo'laki sifatida qaraladi va u gapning predikativ markazi hisoblanadi. Maqolada kesimning grammatik xususiyatlari, uning turli tipdagi gaplarda namoyon bo'lishi, shuningdek o'zbek tilidagi kesimlarning strukturaviy va semantik jihatlari tadqiq etiladi. Tadqiqot davomida o'zbek tilshunosligida kesim masalasi bilan shug'ullangan olimlarning ilmiy qarashlari o'rganildi hamda zamonaviy sintaktik yondashuvlar asosida kesimning gap qurilishidagi roli tahlil qilindi. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tavsifiy, qiyosiy va tahliliy metodlardan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, kesim gapning predikativligini ta'minlovchi asosiy unsur bo'lib, u gapdagi boshqa bo'laklarning semantik va grammatik munosabatlarini ham belgilab beradi. Shuningdek maqolada kesimning morfologik ifodalanish shakllari, uning semantik vazifalari hamda nutq jarayonidagi kommunikativ funksiyasi yoritilgan. Tadqiqot natijalari sintaksis nazariyasini rivojlantirishda hamda til o'qitish metodikasida muhim ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Kirish

Til inson tafakkurining asosiy ifoda vositasi bo'lib, unda turli grammatik birliklar orqali fikr ifodalanadi. Gap esa til tizimining eng muhim sintaktik birligi hisoblanadi. Har qanday gapning markazida uning predikativligini ta'minlovchi asosiy komponent – kesim turadi. Kesim orqali gapda harakat, holat yoki mavjudlik ifodalanadi. Shuning uchun ham kesim sintaksis tizimida markaziy o'rin egallaydi.

Tilshunoslikda kesim masalasi ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Masalan, A. Nurmonov kesimni gapning predikativ markazi sifatida ta'riflab, u orqali gapda hukm ifodalanishini ta'kidlaydi (Nurmonov, 2012). Shuningdek, R. Sayfullayeva kesimni gap tarkibidagi boshqa bo'laklarni birlashtiruvchi va ularning semantik munosabatini belgilovchi birlik sifatida talqin qiladi (Sayfullayeva, 2010). Boshqa bir qator tadqiqotchilar, jumladan, Sh. Rahmatullayev ham kesimning gap strukturasi va sintaktik tizimdagi roliga alohida e'tibor qaratgan.

Dunyo tilshunosligida ham kesim masalasi muhim tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi. Masalan, Chomsky generativ grammatika nazariyasida predikat va uning sintaktik strukturadagi funksiyasini keng tahlil qilgan (Chomsky, 1965). Halliday esa funksional grammatika doirasida predikatni gapning semantik markazi sifatida ko'rsatadi (Halliday, 1994). Ushbu nazariyalar kesimning nafaqat grammatik, balki semantik va pragmatik jihatdan ham muhimligini ko'rsatadi.

O'zbek tilshunosligida kesim tushunchasi sintaksisning asosiy kategoriyalaridan biri sifatida qaraladi. Gapning asosiy bo'laklari ega va kesim hisoblanadi, ammo kesimning o'rni alohida ahamiyatga ega. Chunki kesimsiz gapning predikativligi to'liq namoyon bo'lmaydi. Ba'zi hollarda ega tushib qolishi mumkin, ammo kesim odatda gapning asosiy markazi sifatida saqlanib qoladi.

Shuningdek, kesimning morfologik ifodalanish shakllari ham turlicha bo'lishi mumkin. O'zbek tilida kesim ko'pincha fe'l orqali ifodalanadi, biroq ayrim hollarda ot, sifat yoki boshqa so'z turkumlari orqali ham kesim hosil bo'lishi mumkin. Bu esa kesimning sintaktik va semantik imkoniyatlari keng ekanligini ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, kesim sintaktik tizimning markaziy elementi bo'lishiga qaramay, uning turli funksional jihatlari hali ham chuqur o'rganishni talab qiladi. Ayniqsa zamonaviy lingvistika nuqtai nazaridan kesimning kommunikativ va pragmatik vazifalarini o'rganish muhim hisoblanadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi kesim tushunchasini ilmiy jihatdan tahlil qilish hamda uning sintaktik tizimdagi o'rnini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida kesimning

grammatik xususiyatlari, uning gap strukturasi va vazifalari va semantik funksiyalari tahlil qilinadi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda tilshunoslikda keng qo'llaniladigan bir qator ilmiy metodlardan foydalanildi. Avvalo, tavsifiy metod yordamida kesim tushunchasining nazariy asoslari tahlil qilindi. Bu metod til birliklarining xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, kesimning grammatik va semantik jihatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Ikkinchi metod sifatida qiyosiy tahlil metodidan foydalanildi. Ushbu metod orqali o'zbek tilidagi kesim tushunchasi boshqa tillardagi predikat kategoriyasi bilan qiyosiy ravishda tahlil qilindi. Qiyosiy tahlil kesimning universal va milliy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Shuningdek, strukturaviy tahlil metodi ham qo'llanildi. Bu metod yordamida gap tarkibidagi kesimning strukturaviy o'rni va boshqa gap bo'laklari bilan bo'lgan munosabatlari o'rganildi. Strukturaviy yondashuv sintaktik birliklar o'rtasidagi grammatik aloqalarni aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

Tadqiqot materiali sifatida o'zbek tilidagi badiiy adabiyotlar, ilmiy manbalar hamda lingvistik tadqiqotlardan foydalanildi. Jumladan, o'zbek tilshunosligining yetakchi olimlari tomonidan yozilgan sintaksisga oid ilmiy asarlar tahlil qilindi. Bu manbalar kesimning nazariy asoslarini o'rganishda muhim ilmiy baza bo'lib xizmat qildi.

Tadqiqot jarayonida lingvistik kuzatish usuli ham qo'llanildi. Bu usul orqali turli matnlarda kesimning qo'llanishi kuzatilib, uning funksional xususiyatlari aniqlanadi. Natijada kesimning real nutq jarayonidagi roli haqida muhim xulosalar chiqarish mumkin bo'ldi.

Shuningdek, statistik tahlil elementlaridan ham foydalanildi. Matnlarda kesimning turli ifodalash shakllari va ularning qo'llanish chastotasi o'rganildi. Bu esa kesimning til tizimidagi faoliyatini yanada aniqroq tushunishga yordam berdi.

Natija va muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kesim gapning eng muhim sintaktik bo'lagi bo'lib, u gapning predikativ markazini tashkil etadi. Predikativlik gapning asosiy grammatik belgilaridan biri bo'lib, u orqali voqea-hodisa yoki holat haqida hukm bildiriladi. Tilshunos olimlar ta'kidlaganidek, kesim predikativlikni ifodalovchi asosiy vosita hisoblanadi (Rahmatullayev, 2011).

O'zbek tilida kesim ko'pincha fe'l orqali ifodalanadi. Masalan:

Men kitob o'qidim.

U maktabga bordi.

Bu gaplarda kesim fe'l shaklida kelib, harakatni bildiradi. Fe'l kesimlar zamon, shaxs va son kategoriyalari orqali grammatik ma'no ifodalaydi. Bu esa kesimning gapdagi grammatik markaz ekanligini ko'rsatadi.

Biroq kesim faqat fe'l orqali emas, balki boshqa so'z turkumlari orqali ham ifodalanishi mumkin. Masalan:

U juda aqlli.

Bugun havo issiq.

Bu gaplarda kesim sifat orqali ifodalangan. Bu holat kesimning semantik imkoniyatlari keng ekanligini ko'rsatadi.

Tilshunoslar kesimni tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab turlarga ajratadilar. Sodda kesim bitta so'zdan iborat bo'ladi, murakkab kesim esa bir necha komponentdan tashkil topadi. Masalan:

U keladi. (sodda kesim)

U kelib qoldi. (murakkab kesim)

Murakkab kesimlar ko'pincha yordamchi fe'llar yoki analitik konstruktsiyalar yordamida hosil bo'ladi.

Kesimning yana bir muhim xususiyati shundaki, u gapdagi boshqa bo'laklarni o'ziga bo'ysundiradi. Ega, to'ldiruvchi yoki hol kabi bo'laklar kesim bilan grammatik aloqada bo'ladi. Bu jarayon sintaktik boshqaruv deb ataladi.

Hallidayning fikricha, predikat gapning semantik markazi bo'lib, u voqea-hodisaning asosiy mazmunini ifodalaydi (Halliday, 1994). Ushbu nazariya kesimning kommunikativ vazifasini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot davomida shuningdek kesimning pragmatik funksiyasi ham o'rganildi. Nutq jarayonida kesim orqali gapning asosiy axboroti yetkaziladi. Masalan:

U bugun kelmaydi.

Bu gapda kesim orqali asosiy axborot ifodalanmoqda.

Shuningdek, kesimning gapning kommunikativ tuzilishidagi roli ham muhimdir. Ba'zan gapdagi yangi axborot aynan kesim orqali beriladi. Bu esa kesimning informatsion markaz sifatidagi rolini ko'rsatadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, kesim sintaktik tizimda markaziy o'ringa ega bo'lib, u gapning grammatik, semantik va kommunikativ jihatlarini birlashtiruvchi asosiy birlik hisoblanadi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, kesim tilshunoslikda gapning eng muhim sintaktik bo‘lagi hisoblanadi. U gapning predikativ markazi bo‘lib, fikrning asosiy mazmunini ifodalaydi. Tadqiqot natijalari kesimning sintaktik tizimdagi o‘rni juda muhim ekanligini ko‘rsatdi.

Kesim gapning grammatik strukturasi va semantik mazmunini shakllantirishda asosiy rol o‘ynaydi. U orqali gapda harakat, holat yoki mavjudlik ifodalanadi. Shuningdek kesim boshqa gap bo‘laklarini o‘ziga bog‘lab, ular o‘rtasidagi grammatik munosabatlarni belgilaydi.

O‘zbek tilida kesim turli morfologik shakllarda ifodalanishi mumkin. Eng ko‘p hollarda u fe‘l orqali ifodalanadi, biroq ot, sifat yoki boshqa so‘z turkumlari ham kesim vazifasini bajarishi mumkin. Bu esa kesimning strukturaviy va semantik imkoniyatlari keng ekanligini ko‘rsatadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, kesim nafaqat grammatik birlik, balki nutqning kommunikativ markazi ham hisoblanadi. U orqali gapning asosiy axboroti yetkaziladi va nutq jarayonida muhim pragmatik vazifani bajaradi.

Kelgusida kesim masalasini yanada chuqurroq o‘rganish, ayniqsa uning pragmatik va diskursiv xususiyatlarini tadqiq qilish tilshunoslik rivoji uchun muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova S. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Ilm Ziyo nashriyoti, 2012. – 420 b.
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili sintaksisi. – Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2010. – 368 b.
3. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli lug‘ati va grammatik asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 2011. – 512 b.
4. Mahmudov N. Til va nutq masalalari. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 256 b.
5. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge: MIT Press, 1965. – 261 p.
6. Halliday M. A. K. An Introduction to Functional Grammar. – London: Edward Arnold Publishing, 1994. – 434 p.
7. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 499 p.

-
8. Radford A. English Syntax: An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 373 p.
 9. Saussure F. Course in General Linguistics. – New York: McGraw-Hill Publishing, 2011. – 240 p.
 10. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995. – 376 p.

